

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE
ORTA BILIM MINISTRLOGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET
UNIWERSITETI

OZBEK FILOLOGIÝASY FAKUL'TETI

FILOLOGIÝA KAFEDRASY

Turkmen filologiýasy bölüminiň 4-kurs talyby
Murzaewa Zulxumar

REFERAT IŞI

Mowzuk: «Goşma sözlemleriň soňky döwürde ulanyş aýratynlyklary»

NÖKÜS - 2015

MEÝILNAMA

GIRIŞ

I. BAP. Baglaýzysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriň eýerzeňli we düzmeli goşma sözlemlerden tapawudy.

II. BAP. Baglaýzysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemlerini aýdylyş intonatsiýasy boýança bölünişi.

NETIŽE.

Peýdalanylan edebiýatlar.

GIRIŞ

Garaşsyzlyk xalkymyza uly mümkinçilikler döretdi. Özbegistan respublikasynda ýaşayan xer bir millet öz dilini, döp dessuryny doly saklap, beýleki milletler wekilleri bilen deň hukukly agzybir ýaşap gelýärler. Türkmenler hem beýleki milletler ýaly öz ene dilinde okýarlar, ýokary bilim alýarlar. Garagalpak döwlet uniwersitetinde türkmen dili we edebiýaty bölümüniň açylmagy, şu wagta çenli birnäçe kadrlaryň taýýarlanmagy Özbegistanda türkmen xalky üçin uly mümkinçiligiň bardygyny görkezýär.

Biziň bu kesplik işimiz goşma sözlemleriň gurlyşy boýança bölünüşlerine degişlidir. Goşma sözlemler düzmeli, eerzeňli we baglaýzysyz diýip, üç topara bölünýär. Şonda goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň sintaktik baglanyşygy hem içki many gatnaşygy nazarda tutulýar. Kesplik işimizde biz esasan baglaýzysyz goşma sözlemleriň düzmeli we goşma sözlemlerden tapawudyny we baglaýzysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriniň aýdylyş intonatsiýasy boýança bölünüşlerini plandaky ýaly derňemegi makul bildik.

Sözlemler gurluşyna görä iki sany uly topara; ýönekeý hem goşma sözlemlere bölünýärler¹. Sözlemiň özenini xabarly gatnaşyk düzýänligi üçin, ol sözlemiň esasy ölçeg birligi bolup xyzmat edýär. Ýönekeý sözlemlerde xabarly gatnaşyk bir sany bolup, ol sözlemiň merkezini emele getirýär, onuň sözlem görnüşinde ýüze çykmagyny kepillendirýär: «Xowa maýlady. Maşyn garaňkylygyň içine siňip gitdi. Indi meniň ýüregim abat motor ýaly paraxat gürsüldeýärdi. Beýnim çölün xowasy ýaly tämizdi» (N. Žumaew. Ýawaş gelin).

¹ Хэзирки заман түркмен дили, Синтаксис, Ашгабат 1961.

Adatça ýönekeý sözlem - sada pikiri, goşma sözlem çylşyrymly pikiri aňladýar diýlip düşündirilýär. Emma munuň özi onçakly dogry däldir. Çünki ýönekeý sözlemiň xem örän çylşyrymly pikiri aňladyp gelýän xalatlary seýrek bolmaýar. Munuň özi aýratyn xem deňdeş we ýaýbaňlandyrylan agzaly ýönekeý sözlemler üçin xäsietlidir: «Magtymguly baryp, ýabynyň boýnuny ýagyrnysyny sypalaşdyrды, ýalyna ilen çöp- çamlary aýryşdyrды. Atynyň gapdalynda ýatan keçäni alyp, onuň üstüne atды, biline çekди, irişmeledi. Soňra öýüň gapdalynda ýatan orak bilen ýüpi alды-da, ýabyny idip, ilgerligine, Gürgen derýasyna bakan ugradы» (G. Kulyew. Ýowuz günler).

Goşma sözlem birnäçe ýönekeý sözlemlerden düzülip, olaryň zeminden xasyl bolan bitewi bir pikiri aňladýar. Şunlukda, ýönekeý sözlemlerde bir xabarly gatnaşyk bar bolsa, goşma sözlemlerde şunuň ýaly xabarly gatnaşyk birden köpdür. Şonuň üçin goşma sözlemleri ýönekeý sözlemlerden tapawutlandyrmakda ozaly bilen sözlemdäki xabarly gatnaşygy ýüze çykarmak gerek: «Daşarda şagallar tukat uwlaşýardy: mör-mözekler galagoply zürüldeýärdi, näxilidir bir xaýwan ýa guş naýynzar seslenýärdi. Žemşidiň dem alşy Selbiniň gulagynda «xas-xas» edip ýaňlanýardy, xatda deminiň ýylsy-da duýalýan ýalydy»(N. Žumaew. Ýawaş gelin).

I. BAP. Baglaýžysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriň eýeržeňli we düzmeli goşma sözlemlerden tapawudy.

Baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemler düzmeli ýa eýeržeňli baglaýžy serişdeler arkaly däl-de, sözlemleriň tertibi, gurluşy, manysy, leksik-grammatik serişdeler we baglaýžy pauza arkaly baglanyşýarlar. Şu xili goşma sözlemlere baglaýžy goşma sözlem diýilýär.²

Baglaýžysyz goşma sözlemlerde düzmeli ýa eýeržeňli baglaýžy serişdeleriň gatnaşmaýanlygy üçin bulary düzmeli ýa eýeržeňli goşma sözlemlere bölmäge esas ýok. Çünki goşma sözlemler düzmeli ýa eýeržeňli dien toparlara bölünende, meseläniň logiki tarapyna esaslanylman anyk grammatik görkezizilere daýanylýar. Şeýle formal görkeziziler bolsa düzmeli ýa eýeržeňli baglaýžy serişdelerdir. Olaryň ýok erinde, baglaýžysyz düzmeli we eýeržeňli dien toparlara bölmek mümkin däl. Çünki baglaýžysyz goşma sözlemleriň many tarapy xas umumy we örän sypžyk bolup, dürli tarapa çekelemäge ýol goýýar. Türkmen dilinde goşma sözlemleriň intonatsion gurluşy bolsa entek öwrenilmän gelýär. Şonuň üçin baglaýžysyz goşma sözlemleriň intonatsiýasyna ýa-da ondan gelip çykýan many gatnaşygyna esaslanylýp, düzmeli we eýeržeňli goşma sözlemleriň arasyny açmak örän kyn düşýär, käbir xalatlarda bolsa bütinleý mümkin däl. Xäzire çenli şol sözlemleriň käbir işlerde düzmeli goşma sözleme, käbirinde bolsa eýeržeňli goşma sözleme goşulyp gelinmegi xem anyk grammatik tutarygyň bolmazlygy sebäplidir. Mysal üçin, *Oglan xowlugar, tut wagtynda bişer* ýaly baglaýžysyz goşma sözlemler bir işde düzmeli goşma sözlem xökmünde derňelýän bolsa, başga bir işde eýeržeňli goşma

² Хэзирки заман түркмен дили. Синтаксис Ашгабат, 1962.

sözlem xasaplanýar. Düzmeli goşma sözlem diýýänler ýokarky sözlemi üýtgedip, Oglan xowlugar, emma tut wagtynda bişer görnüşinde düzmeli goşma sözlemiň galypyna salýarlar.

Eýerzeňli goşma sözlem xasaplanýanlar bolsa. Oglan xowluksa-da, tut wagtynda bişer ýaly ulanyp bolýandygyna salgylanyp, gaýdym eerzeňli goşma sözlem diýip ykrar edýärler. Görnüşi ýaly, şol bir sözlemi dürli galypa salmak arkaly, olaryň gurluşy kesgitlenýär. Bir sözlem şol bir wagtyň özünde düzmeli goşma sözlem xem bolup dur, eerzeňli goşma sözlem xem olaryň manysynda umumylyk bolany üçin, xaýsy ýana çekseň çekip oturmaly.

Edil şunuň ýaly, **Gys düşdi, xowa sowady** dien sözlem bir erde düzmeli goşma sözlem xasaplansa, başga bir işde eerzeňli goşma sözlem diýip düşündirilýär. Şunuň ýaly mysallary başga-da köp getirmek mümkin. Munuň özi baglaýzysyz goşma sözlemleri düzmeli we eerzeňli dien toparlara bölmekligiň žuda şertlidigini, onuň üçin eterlik grammatik tutarygyň ýoklugyny bildirýär.

Baglaýzysyz goşma sözlemleri düzmeli we eerzeňdi goşma sözlemlere bölzek bolmaklyk aslyetinde olary baglaýzyly goşma sözlemleriň galypyna salyp öwrenmeklikden gelip çykypdyr. Dogry baglaýzyly goşma sözlemleriň arasynda many we intonatsiýa taýdan belli bir umumylygyň barlygy düşnükliidir. Emma şunuň bilen birlikde baglaýzysyz goşma sözlemleriň özboluşly aýratynlyklarynyň xem barlygy äşgärdir.

Bularyň arasyndaky many ýakynlygyna esaslanyp, baglaýzysyz goşma sözlemleriň rollary bütinleý birdir dien netizä gelmek bolmaz. Baglaýzysyz goşma sözlemleriň many xem grammatik gatnaşygynyň xas berk xem köp dürlüdigini

aýtmak gerek. Munuň tersine, baglaýžysyz goşma sözlemlerde grammatik xem many gatnaşygy birneme gowşak xem umumyrakdyr, gerimi dar xem çäklidir. Çünki baglaýžylar goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleri baglamak bilen olaryň arasyndaky intonatsion baglanyşygy xas xem berkidýärler, sözlemleriň özara mynasybetinden dürli konkret many gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna kömek edýärler. Galyberse-de, baglaýžysyz goşma sözlemleri xemme xalatlarda baglaýžyly goşma sözlemler bilen çalşyryp ulanmak mümkin bolmaýar: *Oňat obanyň ýaşulylarynyň xemmesi bar* /X. Derýaew, Ykbal/. *Ine, olara berlen gysgaça maglumat, raýonda birinzi bolup raport berdi* («Edebiýat we sungat» gazeti)- *Wax, Abadan žan, şol aýdanyň: ol bir garry adam-da* (X. Derýaew, Ykbal).

Şunlukda, baglaýžysyz goşma sözlemleri düzmeli we eeržeňli goşma sözlemlere bölmän, özbaşyna derňemek gerek. Bu pikir baglaýžysyz goşma sözlemleriň özboluşly aýratynlyklaryna üns çekýär we olara baglaýžyly goşma sözlemleriň taýy görnüşinde seredilip gelinmeginiň soňuna çykýar. Umuman, sözlemleriň many tarapyna esaslanyp, düzmeli we eeržeňli goşma sözlemleri kesgitlemek mümkin däl. Xas beteri xem, baglaýžysyz goşma sözlemleri, göwnüňe gelşine görä, dürli galyplara salyp üýtgedi bermek bütinleý ýol berilmesiz ýagdaýdyr. Mysal üçin, *Agaç garrar, guş gonar* dien baglaýžysyz goşma sözlemleri käbir işlerde *Agaç garrasa, guş gonar* görnüşinde üýtgedip, ondan şert eeržeňli goşma sözlem ýasaýarlar. Şeýle ýol bilen gitseň, onda şol bir sözlemden äxli eeržeňli sözlemi xem emele getirmek bolar. Çünki bularyň arasyndaky many umumylygy leksik sostawynyň birliginden gelip çykýar. Emma

sözlemler derňelende, olaryň gurluşyny esas edip almak gerek we ony üýtgetmän, şol durşuna derňemek zerurdyr. Baglaýžysyz goşma sözlem-leri xem xaýsydyr bir baglaýžyly goşma sözlemleriň galypyna salžak bolup azara galmak, olaryň xut öz tebigatyny açyp görkezmeklik maksat edip goýalmalydyr. Şeýle edilende, baglaýžysyz goşma sözlemleriň tebigatyna aýdyň düşünmek we olaryň ulanylyş aýratynlyklaryna göz etirmek bolar.

Baglaýžysyz goşma sözlemler köplenç bir wagtda ýa yzygiderli bolup geçýän xereketleri görkezmek üçin xyzmat edýärler. Şoňa görä olaryň böleklere bölünmäge, tutuş bir sözlemde aňladylmagy dil üçin oňalydyr: *Ýaşyl maxmalyň üstüne sepilen ýaly, gülgün, gyzy, ýaşyl, sary ak gülleriň daşynda dürli kebelekler pyrlanýarlar, gara tomzaklar wazylldayarlar, çegirtgeler, güzzüldeýärler, bozgoýanlar, göýä kynçylyk bilen ganat-urýan ýaly, wyžžyk – wyžžyk edip uçýarlar* / N. Žumaew, Ak derek/.

Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemlerde umumy aýyklaýžy agzalar ilkinzi sözlemiň başynda ulanylmak bilen, galan sözlemler bilen xem gatnaşyk saklaýarlar. Olaryň goşma sözlemiň başynda gelip, onuň sostawyndaky beýleki sözlemleriň xer birinde ulanylmazlygy, bir tarapdan, ol sözlemleriň xemmesiniň bitewiligini alamatlandyrsa, ikinzi tarapdan, dilde tygşytlylyk döredýär: *Gizara kolxozçylar işden çykdylar. Gazanlar ýawlup taýýarlanylady. Bulut ýaly süýşüp, elinlerini göteribilmän, mytdyldaşyp, xalxa, kolxoz mallary gelyär, düeler yňyrganyşýar, keteklerine garaşýarlar, atlar kişňeşip, gazygynyň daşyndan aýlanyşýarlar, ot bol, mallaryň keýpi kök, sygyrlar sagylmaga başlandy, süýtleri gazana guýlup, çanak-çanak gatyklar emele gelyär, bu xezil, gözəl durmuşda*

kolxozçylaryň şäxdi açyk, göwünlerinde gaýgy-gussa ýok. /A. Durdyew, Saýlanan eserler/.

Ýokarky mysallarda baglaýzysyz goşma sözlem belli bir döwürde bolup geçýän xereketleri sanap görkezmek üçin xyzmat etse, *Olaryň birisiniň başy papakly, egni kostýamlydy. Beýlekisiniň bolsa başy gulakçynly, egni kostýamly, aýagy çokaýlydy /A. Durdyew, Saýlanan eserler/* dien goşma sözlemde adamlaryň daşky geýim-gežimi suratlandyrylýar.

Baglaýzysyz goşma sözlemler köplenç çeper edebiýatda gaxrymanla-ryň daşky keşbini beýan etmek üçin xem ulanylýar: *Onuň uzy çyrpylan, kömür ýaly gara sakgaly çukanak, ýiti ala gözleriniň ýylpyldysy bilen bäsleşýär: tovlanan murtlary ýylçyr gara ýüzüniň tümmi ýañagyna baryp etýär: tüňni maňlaýynyň gara gaşlary bir-birine çatylýar: gögümtil dodaklarynyň arasynda ownuk dişleri gara gazan içindäki patrak ýaly agaryýar (B. Kerbabaew, Aýgytly ädim).*

Şu mysallaryň xer birinde birnäçe ýönekeý sözlemleriň bolmagyna garamazdan, olaryň xemmesi şol bir adamyň daşky görnüşiniň aýry-aýry taraplaryny görkezmek üçin peýdalanylypdyr. Şonuň üçinem çeper edebiýatda gaxrymany xäsietlendirmeli ýa onuň portretini çekmeli bolanda, baglaýzysyz goşma sözlemleriň köp duş gelýänligi bellidir: *Olaryň ýabysy Doýduk eze ýaly garynlakdy, çortmak aýaklarynyň bileksesini örtüp duran çogmak tüýleri bardy, gysgażyk togalak boýnunda uzyn gürr ýallar aşak sallanyp durdy, gulaklary ullakandy, gürr alyn saçlary ullakan mele gözlerini örtýärdi, bir guzak uzyn guýrugy ere degip durdy (B. Kerbabaew, Žapbaklar).*

Şundaky ýönekeý sözlemleriň xemmesi Žapbaplaryň ýabysyny suratlandyryp, grammatik taýdan onuň bilen baglanyşyklydyr. Bu baglanyşyk üçünzi ýöňkemäniň goşulmasy arkaly ýüze çykarylýar.

Baglaýžysyz goşma sözlemler ýönekeý sözlemleriň birikmeginden emele gelýändigine görä, olaryň sostaw bölekleri ýygnak, ýaýraň, doly, doly däl, iki sostawly. Bir sostawly görnüşlerde ýüze çykyp, ýönekeý sözlemleriň dürli xillerinden bolup bilýärler. *Mysal üçin, Ýaman biter, ýalan doýar /Nakyllar we atalar sözi/. Ýaltanman ussa bolar, aýňalmaz-xassa* (şol erde) dien baglaýžysyz goşma sözlemleriň xer birinde iki sany ýygnak ýönekeý sözlem bar.

Baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary şol bir sözlerden bolanda, köplenç ikinzi sözlemiň xabary galdyrylyp ulanylýar. Munuň özi sözlemiň manysyna zyýan etirmän, eýsem onuň ýygžam bolmagyny üpžün edýär. Bir meñzeş sözleriň birini gysgaltmak bilen, dil sözleri tygşytlaýar, sözlemiň pikir aňladyžylyk xem-de çeperçilik derežesini artdyrýar. Bu köplenç xalk nakyllarynda we atalar sözünde duş gelýär: *Iş aklyly tapar, akyl-işi (Nakyllar we atalar sözi.) Ýalta ýaryny ier, ökde –baryny* (şol erde).

Käwagtlar baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň ikisiniň xem xabarynyň galdyrylyp ulanylyşyna duş gelmek bolýar. Bu köplenç atalar sözünde, nakyllarda bolanlygy üçin, xaýsy sözüň galdyrylany kynçylyksyz bilinip durýar we şonsuz xem onuň manysy düşnükli: *Bedew žul içinde, göwxer küil içinde* (Nakyllar we atalar sözi). *Goyanda erkek eti, guşda barak eti* (şol erde).

Şu mysallaryň birinžisinde sözlemiň xabary-belli, ikinžisinde gowy dien sözler bolmaly. Emma şol sözler bütinleý galdyryp ulanylanda xem, sözlemden aňlanylzak many üýtgemeyär.

Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary isimlerden bolup, kem işlik böleklerini kabul edip gelende, xer sözlemiň yzynda aýratyn getirilmän, köplenç ikinzi sözlemiň xabarynyň yzyna goşulyp gelýär. Baglaýzysyz goşma sözlemiň sostawynda gelýän ýönekeý sözlemleriň xabarlarynyň meñzeş formada ulanylýanlygy we sözlemiň tutuşlygyna bir bitewi many aňladýanlygy üçin, kem işlik goşulmalarynyň tutuşlygyna bir bitewi many aňladýanlygy üçin, kem işlik goşulmalarynyň tutuş sözlemiň axyrynda getirilmegi bütinleý tebigydyr. Munuň özi gaýtalanýan formalaryň birini galdyrmak bilen, sözlem gurluşynda tygşytlylygyň bolmagyny üpžün edýär we stilistik taýdan sözlemleriň xas ýygžam baglanyşmagyna şert döredýär. *Şol wagtam elim kesewi, saçym sübsedi.* (A. Durdyew. Saýlanan eserler). *Onuň xer gözi kersen ýaly, xer gabagy elek ýaly eken.* (B.Kerbabaew, Žapbaklar).

Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň xabarlary inwersiýa düşüp, eeden öň xem gelip bilerler. Şeýlelik bilen, bu xili goşma sözlemlerden aňladylýan many güýçlendirilýär. Şunda güýçlendirme manysy bolan bir sözüniň xem täsiri bardyr: *Xal mergeniň mallarynyň ýatagyna boldy bir güpür-sapyrlyk, turdy bir tozan* (A.Gowşudow, Saýlanan eserler).

Şunlukda, baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän bölekler gurluşy taýdan ýönekeý sözlemlerden tapawutlanmaýarlar. Munuň özi baglaýzysyz goşma

sözlemleriň emele gelmeginde ýönekeý sözlemleriň gatnaşygynyň bardygyna şaýatlyk edýär.

Baglaýžysyz goşma sözlemiň sostawynda gelyän ýönekeý sözlemleriň xabarlarynyň meňzeşligine esaslanyp, olary deňdeş agzaly ýönekeý sözlemlere goşmak bolmaz. *Çünki Gözümiň nury öçdi, xalymyň nagşy öçdi...* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler) dien mysalda bularyň eeleri aýry-aýry sözlemlere degişlidir. Bu sözlemler many taýdan baglanyşykly bolup, biri beýlekisi bilen degşirilýär ýa-da biri-birine garşy goýalýar. Mysal üçin, *It ite buýrar, it-guýrugyna* (Nakyllar we atalar sözi) dien baglaýžysyz goşma sözlemiň xabarlary meňzeş xem bolsa, olaryň eeleri aýry başgadyr. Şunda iki sany ýönekeý sözlem bolup, özara degşirilip görkezilýär.

Baglaýžysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň eeleriniň xem meňzeş sözlerden bolmagy mümkin. Mysal üçin, *ol şeýle gowy adamdy-la, ol näxili birdenkä zenáýatkär bolup çykaýdy*. (A.Gowşudow, Saýlanan eserler) dien baglaýžysyz goşma sözlemiň iki böleginiň xem eesi **ol** bolup, logiki taýdan şol bir adamy görkezip gelýär. Şeýle-de bolsa, grammatik taýdan ýönekeý sözlemleriň xer biriniň özbaşdak eesiniň barlygy sebäpli, bu xili sözlemler xem baglaýžysyz goşma sözlem xasaplanmalydyr.

Şu mysalda ol sözüniň xer bölekde gaýtalanyp ulanylmagy baglaýžysyz goşma sözlemiň sostaw bölekleriniň arasyndaky many gatnaşygyny ýüze çykarmaga xem kömek edýär.

Baglaýžysyz goşma sözlemlerde düzmeli we eerzeňdi baglaýžy serişdeleriň gatnaşmaýanlygy üçin, intonatsiýa birinzi orna geçýär.

Goşma sözlemleri xasyň edýän ýönekeý sözlemleri baglamakda intonatsiýanyň (baglaýjy pauzanyň) roly uludyr. Intonatsiýa diňe bir baglaýjysyz goşma sözlemlerde däl, eýsem baglaýjyly goşma sözlemlerde hem ulanylýar. Ýöne baglaýjyly goşma sözlemlerde däl, eýsem baglaýjyly goşma sözlemlerde hem ulanylýar. Ýöne baglaýjyly goşma sözlemlerde intonatsiýa ikinji orunda durýar. Baglaýjysyz goşma sözlemlerde bolsa intonatsiýanyň aýratyn äxmieti bar. A. A. Şaxmatowyň aýtmagyna görä, intonatsiýa hem, sözlemlerde sözleriň tertibi ýa-da sözleriň ylalaşmasy ýaly, grammatik serişdelere degişlidir. Şonuň üçin baglaýjysyz goşma sözlemleriň baglanyşygy öwrenilende, beýleki leksik-grammatik serişdeler bilen bir xatarda, ozaly bilen baglaýjysyz pauzanyň xyzmatyna degişli orun berilmelidir. Mälim bolşy ýaly, baglaýjysyz goşma sözlemler neneňsi intonatsiýada aýdylýandygyna garap, dürli many gatnaşyklaryny ýüze çykaryp bilerler. Baglaýjysyz goşma sözlemlerdäki intonatsiýanyň türkmen dilinde eksperimental ýol bilen öwrenilmänligi üçin, olaryň ähli aýratynlyklary barada gürrüň etmek kyn. Ýöne baglaýjysyz goşma sözlemlerde ýönekeý sözlemleri baglamak hem degişli many gatnaşyklaryny ýüze çykarmak üçin dört xili intonatsiýanyň ulanylyşyny eşitmek arkaly açyk aýtmak mümkin. Olar şu aşakdakylardyr:

1. Sanama intonatsiýasy.
2. Degşirme intonatsiýasy.
3. Şertlendirme intonatsiýasy.
4. Düşündirme intonatsiýasy.

Sanama intonatsiýasy many taýdan deňdeş sözlemleriň arasynda ýüze

çykýar. Munda baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl etmäge birnäçe ýönekeý sözlemler gatnaşýar. Olar birmeňzeş ritmde, sanama intonatsiýasynda aýdylýar. Ýönekeý sözlemleriň xer birinde soň xeň bir deň derežede beýgelyär, diňe axyrky sözlem peselýän xeň bilen aýdylýar: *Atlar kişňeýärdiler, eşekler aňňyryýardylar, adamlar sögüşýärdiler* (B.Seýtäkow, Doganlar).

Şu intonatsiýa diňe bir baglaýzysyz goşma sözlemler üçin xäsietli bolman, ugurdaşlygy görkezýän baglaýzylar arkaly baglanyşýan düzmeli goşma sözlemler üçin hem xäsietlidir.

Degşirme intonatsiýasy bilen aýdylýan baglaýzysyz goşma sözlem iki bölekden düzülýär. Olar many taýdan bir-biri bilen degşirilýär. Bu intonatsiýanyň xäsietli aýratynlygy şundan ybarat: birinzi bölekden soň xeň beýgelyär, degşirilýän bölekleriň ikisinde hem degşirmäni öz üstüne alýan daýanç sözleri bolýar, olar deň ölçege erleşip, taýly görnüşde ulanylýarlar. Şonuň ýaly sözler xer bölekde adatça iki sany bolup. *Güýçli basym bilen aýdylýarlar: Düe menzil garar-aýagynyň astyny* (Nakyllar we atalar sözi).

Degşirme intonatsiýasy garşylygy görkezýän baglaýzylar arkaly baglanyşýan düzmeli goşma sözlemler üçin hem xäsietlidir.

Şertlendirme intonatsiýasy bilen aýdylýan baglaýzysyz goşma sözlemlerdäki xereketleriň ýüze çykmaklygy özara şertlendirilen xäsietde bolup geçýär. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi bölegi wagty, şerti, sebäbi aňlatsa, ikinzi bölegi ondan gelip çykýan netizäni bildirýär³. Baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň axyrynda xeň beýgelyär we birinzi sözlemiň xabary güýçli basym bilen

³ Нартыев Н. Хэзирки заман түркмен дилинде гошма сөзлемиң гурлушы. Ашгабат 1982.

aýdylýar. Mysal üçin, *Ýagyş ýagdy-er batga bolýar* dien baglaýžysyz goşma sözlemiň birinži bölegi şeýle aýdylýar. Munuň manysy *Ýagyş ýagdy-er batga bolýar* dien sözlemiň manysyna ýakyndyr. Şunda birinzi sözlem **wagt, sebäp** ýaly many gatnaşyklaryny aňladýan bolsa, ikinzi sözlem ondan gelip çykýan netizäni bildirýär. Şu xili baglaýžysyz goşma sözlemiň aýdylyş intonatsiýasy eerzeń sözlemi baş sözlemden öň gelýän eerzeńli goşma sözlemleriň aýdylyş intonatsiýasy bilen meňzeşdir.

Düşündirme intonatsiýasy bilen aýdylýan baglaýžysyz goşma sözlem-leriň birinzi böleginde xeň peselýär, ýöne sözlem gutarmadyk intonatsiýada aýdylýanlygy bilen, ikinzi bölekden tapawutlanýar. Ikinzi bölek bolsa düşündirme äxeňinde çalt depgin bilen aýdylyp, öň ýanyndaky sözlemiň manysyny düşündirmek, sebäbini bildirmek, netize çykarmak üçin xyzmat edýär: *Kasym tanar ýaly dälde, ýüzi çym gyzyl bolupdy*. (B.Seýtäkow, Doganlar). *Xiç kim sesini çykaranokdy, maşgala atasyna garaşýardy*. (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

Bulardaky intonatsiýa eerzeń sözlemi baş sözlemden soň gelýän eerzeńli goşma sözlemleriň aýdylyş intonatsiýasyna ýakyndyr.

II. BAP. Baglaýžysyz goşma sözlemleriň ýönekeý sözlemleriniň aýdylyş intonatsiýasy boýunça bölünişi.

Baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň neneňsi intonatsiýa bilen baglanyşýanlygyny nazarda tutup, olary degişli toparlara bölüp görkezmek boljak.

1. Sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem.

Sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlem adatça birnäçe deňdeş ýönekeý sözlemlerden düzülýär we olardaky xereketler yzygiderli tertipde sanalyp görkezilýär: *Öý çaykanýardy, ukLAR şatyrdaýar-dy, gapynyň kilimini galgadýan öl köwsarlap içine urýardy* (B. Kerbabaew, Nebitdag).

Şu bolsa sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlemleriň gurluşynyň xäsietli aýratynlygydyr. Baglaýžysyz goşma sözlemiň sostawynda ikiden artyk ýönekeý sözlem gatnaşsa, olaryň deňdeşligi xas güýçlenýär we sanama intonatsiýasy бүтін аýdyňлыгы bilen ýüze çykýar.

Sanama intonatsiýasy arkaly baglanyşýan baglaýžysyz goşma sözlemleri xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň özara gatnaşygyndan aşakdaky ýaly manylar gelip çykýar.

1. Xereketiň bir wagtda bolup geçýänligi aňladylýar: Onda-munda lowurdap, ot ýanyardy, serbazlaryň gopgun-gowgasy eşidilýärdi. Emma çadyrlaryň töweregi suslukdy, toplaryň golaýynda edi-sekiz sany serbaz ot ýakyp xüümürdeşip otyrды. (G. Kulyew, Ýawuz günler).

2. Xereketiň wagt taýdan yzygiderli bolup geçýänligi aňlanylýar: *Ynxa, žaxanyň gylla ýaryny symgylyt şöxle bilen bezän ikindin şapagy barxa öçüp ugrady, töwerek-daş garaňkyrap başlady* (G. Kulyew, Ýowuz günler).

3. Birinzi sözlemden aňlanylýan xereketiň esasynda soňky sözlemlerdäki xereketler gelip çykýar. Ikinzi we soňky sözlemlerdäki xereketler birinzi sözlemiň netizesi xökmünde duýalýar: *Golaýdan eşidilen wagyrdy Magtymgulyny geçmişiň çalpawyndan çekip aldy, geçen günleriň gara suraty gaýyp boldy* (G. Kulyew).

4. Birinzi sözlemdäki pikir soňky sözlemlerde dowam etdirilýär, anyklaşdyrylýar, bölekler bölünip görkezilýär: *Gurduň asylky öňki sypaty xem şeýle bir syratly uz-owadan görnüşde dälde, garaýagyz at ýüzi, kiçiräk gara gözleri bardy, onuň çagažyk wagtynda xemişe ýaglyk bilen saralan kellesi süýrelip durýardy* (A. Gowşudow, Mäxri-Wepa).

5. Soňky sözlemlerde birinzi sözlemdäki pikiriň üsti doldurylýar, güýçlendirilýär, nygtalyp görkezilýär: *Emma ýagşy diňer erde diňmedi, töwerek barxa gapyşdy* (G. Kulyew, Ýowuz günler).

6. Baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň manysy gitdigiçe basgançak-basgançak bolup, kem-kemden ýokary galýar, güýçlenýär. Mysal üçin, *Gün geçýär, aý geçär, ýyl dolanýar, Gažar aganyň meýlis xalkasynyň gürrüňçileri-de täzelenip durýar* (A. Gowşudow, saýlanan eserler).

7. Ikinzi sözlem birinzi sözlem bilen manydaş bolup, ondan aňlanylýan pikiri nygtamak maksady bilen ulanylýar. Şunda birinzi sözlemdäki aýry-aýry sözler ikinzi sözlemde degişli at çalyşmalary we sinonimler bilen çalşyrylyp biler:- *Xany, Baba sallat, ot niredede?* (A. Gowşudow, Saýlanan eserler).

8. Baglaýzysyz goşma sözlemiň sostawy çylşyrymly bolup, umumy pikir aňladýan sözlem başda getirilýär, soňky sözlemlerde deňdeş agzaly sözlemlerde bolşy ýaly, xereketler yzygiderli sanalyp görkezilýär: *Ezirli günler onuň ýigit synasyna agyr tagma salypdy; gözleri, uzak ýyllar agyr näxoşluk çeken adamyň gözleri ýaly, içine çöküp durdy, seňrikmen aryk ýüzünde gan-pen ýokdy, ýaýbaň maňlaýyny gasyn basyp ugrapdy.*

9. Baglaýzysyz goşma sözlemiň sostawynda gelýän ýönekeý sözlemler özara gatnaşykda bolup, ikinzi sözlem birinzi sözleme daxylly many aňladýar. *Bularyň arasyndaky mynasybeti ýüze çykarmak üçin düşümlerde üýtgän bu, şu, ol, şol* görkezme çalyşmalary xyzmat edýärler. Olar baglaýzysyz goşma sözlemiň birinzi böleginiň belli bir agzasyny çalşyryp gelýärler. Şunda baglaýzysyz goşma sözlemi xasyl edýän ýönekeý sözlemleriň ikinzisiniň aňladýan manysy xas derwaýys bolup, birinzi sözlemden aňlanylýan düşünze ikinziniň içine girip gidýär: Zöxre žan bilen Taxyry okadýan bir molla bardyr, belki, şonuň töwellasyny alar (Mollanepes, Zöxre-Taxyry).

Peýdalanylan edebiýatlar.

1. Ўzbekiston Respublikasi Konstitutsiýasi. Toşkent 1992.
2. Amansaryew Ž. Türkmen dialektologiyasy, Aşgabat 1970.
3. Annanurov A. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň analitik formalary, Aşgabat, 1977 ý.
4. Azymow P. Türkmen dili (söz ýasaýzy goşulmalar). Aşgabat, 1950.
5. Baýlyew X. Xäzirki zaman türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, 1 - bölüm, Aşgabat, 1948.
6. Baýlyew X. Sopiew G. Grammatika, morfologiya Aşgabat 1946.
7. Baýlyew X. Saýlanan işler. Aşgabat 1981 ý.
8. Weýisow B. Türkmen diliniň taryxy grammatikasy, Aşgabat, 1991.
9. Grammatika turkmenskogo ýazyka, Aşgabat, 1970 g.
10. Xozaew B. Xäzirki zaman türkmen dilinde işlik formalary, Aşgabat, 1978.
11. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, Rux, 1999.
12. Xäzirki zaman türkmen dili, morfologiya, Aşgabat, 1962.
13. Xudaýgulyew M. Xäzirki zaman türkmen dilinde analitik işlikler, Aşgabat, 1979 ý.
14. Xudaýgulyew M. Xäzirki zaman türkmen dili, fonetika, Aşgabat 1994.
15. Xamzaew M. Türkmen diliniň morfologiyasynyň we sintakcisiniň meseleleri, Aşgabat, 1969.